

1989!

TIMOTHY GARTON ASH

Není žádným překvapením, že dvacáté výročí událostí roku 1989 nafouklo poličku s knihami, která se už tak prohýbá pod vahou knih o roce, kterým skončilo „krátké dvacáté století“. Pokud rozšíříme rok 1989 i o sjednocení Německa a rozpad Sovětského svazu v letech 1990–1991, bylo by přesnější mluvit o třech letech, jimiž dvacáté století skončilo. Knihy k výročí roku 1989 zahrnují retrospektivní novinářské zápisky se svěžím osobním pohledem a pozoruhodnými detaily (Victor Sebestyen¹, György Dalos², Michael Meyer³ a Michel Meyer⁴), odvážné eseje na téma historické interpretace (Stephen Kotkin a Konstantin Plešakov⁵) a původní vědecká díla čerpající z archivních zdrojů i z orální historie (Mary Elise Sarotteová⁶ a sborník editovaný Jeffreyem Englem⁷). Nemohu recenzovat každou zvlášť. A neberte to jako kritiku žádného z těchto autorů, když řeknu, že jsem nakonec začal snít o jiné knize: globální, syntetické historii roku 1989, kterou ještě zbývá napsat.

Nadšení Berličané rozbíjejí zeď, která skoro třicet let rozdělovala jejich město, aby si z ní vzali něco na památku, 10. listopadu 1989

Foto: ČTK/DPA

Za těch dvacet let bylo nejvíce zajímavých objevů učiněno v sovětských, amerických a německých archivech, v menší míře pak v archivech východoevropských, britských a francouzských. Vnášejí světlo zejména do vysoké politiky let 1989–1991. Dozvídáme se tak například, že sovětské politbyro vůbec nejednalo o Německu 9. listopadu 1989, tedy v den, kdy padla Berlínská zeď, ale místo toho poslouchalo panickou zprávu předsedy vlády Nikolaje Ryzkova o plánovaném odtržení pobaltských států a jeho možném dopadu na Ukrajinu a Rusko. *Cítím celkové zhroutilí*, řekl tehdy Ryzkov.

Je zajímavé číst, jak upřímně vítal pád Berlínské zdi Anatolij Černjajev, poradce Michaila Gorbačova, ve svých deníkových zápiscích z 10. listopadu: *Je to Gorbačovovo dílo... Vycítil tempo doby a pomohl dějinám najít přirozenou cestu*. A pro Angličana je ostudné, když se dozví, jak bezostyšně Margaret Thatcherová zradila sliby veřejně dané Německu. *Komuniké NATO možná hovoří jinak, ale na to nehleďte*, řekla Gorbačovovi v září 1989, jak ukazuje zápis z jejich rozhovoru, tak jak jej za-

Britská ministerská předsedkyně Margaret Thatcherová a vůdce sovětských komunistů Michail Gorbačov při jednom z řady společných jednání, 6. dubna 1989

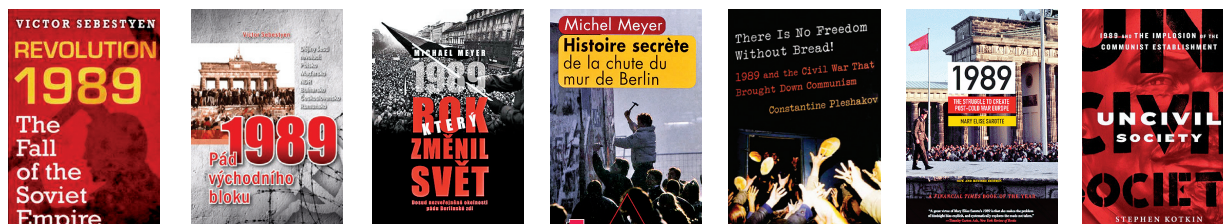
Foto: ČTK

chytil Černjajev. *Nechceme sjednocení Německa*.⁸ (M. E. Sarotteová získala nahrávku této konverzace na základě britského zákona o svobodném přístupu k informacím. Poznámává k tomu, že nahrávka neobsahovala tyto komentáře, byla ovšem editovaná.)

Takže podle klasického rankeovského přístupu⁹ k historické vědecké práci víme dnes o těchto tradičně

zdokumentovaných oblastech vysoké politiky více než tehdy. Na druhou stranu jsme se ale dozvěděli jen málo o důvodech a společenské dynamice masových veřejných akcí, díky nimž se rok 1989 skutečně stal rokem revolucí nebo celého řetězce revolucí.

Strávil jsem mnoho hodin uprostřed davů ve Varšavě, Budapešti, Berlíně a Praze a jejich chování pro mě bylo inspirativní a zároveň tajemné. Co

- SEBESTYEN, Victor: *Revolution 1989. The Fall of the Soviet Empire*. Weidenfeld & Nicolson, London 2009. Česky *1989. Pád východního bloku*. Computer Press, Brno 2011.
- DALOS, György: *Der Vorhang geht auf. Das Ende der Diktaturen in Osteuropa*. C. H. Beck, München 2009.
- MEYER, Michael: *The Year That Changed the World. The Untold Story Behind the Fall of the Berlin Wall*. Scribner, New York 2009. Česky *Rok, který změnil svět: 1989. Dosud nezveřejněné okolnosti pádu Berlínské zdi*. Knižní klub, Praha 2010.
- MEYER, Michel: *Histoire secrète de la chute du mur de Berlin*. Odile Jacob, Paris 2009.
- PLESHAKOV, Constantine: *There Is No Freedom Without Bread! 1989 and the Civil War That Brought Down Communism*. Farrar, Straus and Giroux, New York 2009.
- SAROTTE, Mary Elise: *1989. The Struggle to Create Post-Cold War Europe*. Princeton University Press, Princeton 2009.
- ENGEL, Jeffrey (ed.): *The Fall of the Berlin Wall. The Revolutionary Legacy of 1989*. Oxford University Press, Oxford 2009.
- ČERNJAJEV, A. – VEBER, A. – MEDVEDEV, V. (eds.): *V Politbjuro CK KPSS... Po zapiskam Anatolija Černjajeva, Vadima Medvedeva, Georgija Šachnazarova (1981–1991)*. Alpina Biznes Buks, Moskva 2006. ČERNJAJEV, Anatolij – GALKIN, Aleksandr (eds.): *Michail Gorbačov i germanskij vopros. Sbornik dokumentov 1986–1991*. Ves' Mir, Moskva 2006.
- Leopold von Ranke (1795–1886), významný německý historik, jeden ze zakladatelů vědecké historiografie založené na původních pramenech. Úkolem historie je podle něj popsat „jak to skutečně bylo“.

Na největší demonstraci sametové revoluce na pražské Letenské pláni odzvonilo klíči téměř půl milionu demonstrantů konec komunistického režimu v Československu, 25. listopadu 1989
Foto: ČTK

způsobilo, že ti muži a ženy vyšli do ulic, a to hlavně v prvních dnech, kdy to ještě rozhodně nebylo bezpečné? Co hýbalo celými davy? Kdo v Praze první vytáhl z kapsy svazek klíčů, zvedl je do výše a zacinkal jimi – gesto, které zopakované 300 tisíci lidí vytvořilo nádherný zvuk podobný zvonění tisíců čínských zvonků?

Historici jako George Rudé, který napsal průkopnickou studii o úloze davu ve francouzské revoluci¹⁰, nebo E. P. Thompson¹¹ a Eric Hobsbawm¹²

se pokusili porozumět skryté dynamice masových protestů v minulých epochách. A teď přišel čas, aby se současní historici, kteří mají k dispozici lepší zdroje (hodiny televizních a rozhlasových záznamů a videonahrávek, například), pokusili analyzovat rok 1989 zdola, nejen shora.

Každý autor, který píše o roce 1989, bojuje s nevyhnutelnou lidskou tendencí, které se dá jen těžko odolat a kterou psychologové překřtili na „předsudek zpětného ohlednutí“ –

jedná se o tendenci chápat skutečné výsledky dějinných událostí jako pravděpodobnější než jejich alternativy, které se ale jevily v dané době jako reálné možné (například to, že by události ve střední Evropě byly potlačeny podobným stylem jako demonstrace na náměstí Nebeského klidu).¹³ To, co se skutečně stalo, chápeme jako to, co se prostě stát muselo. Henri Bergson¹⁴ mluvil o „iluzi retrospektivního determinismu“. Následně nám jsou předkládána vysvětlení pro to,

10 RUDÉ, George: *The Crowd in the French Revolution*. Oxford University Press, New York 1959.

11 THOMPSON, Edward Palmer: *The Making of the English Working Class*. Victor Gollancz, London 1963.

12 HOBBSAWM, Eric: *The Age of Revolution. Europe 1789–1848*. Abacus, London 1962.

13 Viz průlomový článek Barucha Fischhoffa Hindsight ≠ Foresight: The Effect of Outcome Knowledge on Judgement Under Uncertainty (Zpětné ohlednutí ≠ prozíravost. Vliv znalostí o výsledku na úsudky při nejistotě). *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance*, Vol. 1, No. 3, 1975.

14 BERGSON, Henri (1859–1941), francouzský filozof, představitel filozofie života vystupující proti tradici racionalistické a osvícenské filozofie. Nositel Nobelovy ceny za literaturu za rok 1927.

Demonstranti v centru Lipska se symbolem změn – portrétem Michaila Gorbačova, 23. října 1989
Foto: ČTK/LEHTIKUVA/Markku Ulander

co se událo. Jak poznamenal jeden badatel pár let po roce 1989, nikdo ho nepředpověděl, ale každý ho dokáže zpětně vysvětlit. Když jsem četl výše zmíněné knihy, opět jsem si vzpomněl na „zákon bezedného rohu hojnosti“, který formuloval polský filozof Leszek Kołakowski (1927–2009) a který tvrdí, že pro libovolnou událost můžeme nalézt nekonečné množství vysvětlení.

Výjimečným přínosem knihy 1989 Mary Elise Sarotteové je to, že bere tento zákon doslova a systematicky prozkoumává cesty, kterými se dějiny nevydaly. Připomíná například, jak blízko mělo východní Německo ke krveprolití 9. října 1989: úřady zmobilizovaly osm tisíc mužů z řad policie, vojska a Stasi, nemocnicím bylo nařizováno připravit lůžka pro případné oběti. Věnuje se také diplomatickým modelům, o kterých se jednalo, ale které se při formování nového evropského řádu v roce 1990 neuplatnily,

včetně například panevropského bezpečnostního systému vystavěného kolem stále existujících dvou samostatných německých států.

Každý autor má své profesionální, geografické a disciplinární zaměření. Novináři, politici, diplomaté, historici, politologové, tranzitologové, vědci zabývající se sociálním hnutím, ekonomové, experti na bezpečnostní studia, občanskou neposlušnost a mezinárodní vztahy – ti všichni přistupují k roku 1989 skrze svou individuální zkušenost, metody, komparativní referenční rámce a žargon. Často se pak stane, že říkají v podstatě ty samé věci, jen jinými slovy.

Úspěch má mnoho otců a každý má svého oblíbence. Poláci a katolíci rádi zdůrazňují roli polského papeže, zvláště pak jeho inspirativní návštěvy Polska v letech 1979, 1983 a 1987. Němci a Maďaři vyzdvihují podíl maďarských reformních komu-

nistů, kteří otevřeli železnou oponu a nechali skrze ni utéct východní Němce. (Michael Meyer to ve své knize plně živých osobních vzpomínek na události, jichž byl svědkem jako korespondent časopisu *Newsweek*, nazývá „neodvyprávěným příběhem“ roku 1989. Neodvyprávěný je snad v angličtině, v němčině odvyprávěn byl.) Odborníci na Rusko většinou přisuzují největší zásluhy Michailu Gorbačovovi. Levicoví Němci sázejí na svou verzi détente zvanou Ostpolitik, pravcoví Američané zase na Ronalda Reagana. (Romes Ratnesar použil pro svou knihu o Reaganově berlínském projevu z roku 1987, kterým vyzýval *Strhněte tu zeď!*, podtitul *Město, prezident a projev, který ukončil studenou válku*.¹⁵)

Na takové pluralitě pohledů není nic špatného. Každý z nich vrhá světlo na jinou část slona, případně nahlíží na celé zvíře z jiného úhlu. Ale pokaždé, když se autor zaměří na jeden jediný prvek a tvrdí, že to je to vysvětlení, ten klíč, pak víte, že se mýlí.

Je politováníhodné, že Stephen Kotkin, význačný historik specializující se na Sovětský svaz, se chytil do této pasti, když psal o zemích, které mu nejsou tak blízké.¹⁶ Ve své knize *Uncivil Society (Neobčanská společnost)* uvádí spoustu hutných, zajímavých historických vysvětlení pádu komunismu, ale kazí ji okatě revizionistický argument, že, jak naznačuje podtitul knihy, rok 1989 nebyl ničím jiným než „implozí komunistického establishmentu“. Tento establishment státostrany neboli „neobčanské společnosti“ (která je opakem toho, co nazývá konstruktem či ideálem „občanské společnosti“ oslavované v té době disidenty i západními intelektuály), „svrhl svůj vlastní systém“. S výjimkou Polska je dle něj „důraz na opozici čirá fikce“.

15 RATNESAR, Romesh: *Tear down this Wall. A City, a President, and the Speech that ended the Cold War*. Simon & Schuster, New York 2009.

16 KOTKIN, Stephen: *Uncivil Society. 1989 and the Implosion of the Communist Establishment*. Random House Publishing Group, New York 2009. Na titulní straně je uvedeno Stephen Kotkin, s přispěním Jana T. Grosse a v předmluvě se píše, že kniha vznikla na semináři na univerzitě v Princetonu, který spolu oba autoři vedou, ale nikde není uvedena přesná podstata Grosseova „přispění“. Vzhledem k tomu, že Gross je vynikající historik zabývající se současným Polskem, předpokládám, že toto přispění se týkalo zejména kapitoly o Polsku, která nejméně trpí nedostatky, o nichž se zde zmiňuji.

Jeho polemika končí takto: *NDR byla pyramidovou hrou, která padla při runu na banku*. To by mohlo zařadit jako provokativní tvrzení při výuce, ale jako seriózní výrok v knize je to skoro směšné. Je pravda, že díky vyčerpávajícímu výzkumu historiků v čele s André Steinerem a Jeffreyem Kopsteinem¹⁷ máme velmi dobrou představu o velikosti devizového zadlužení NDR a o tom, jaký vliv to mělo na komunistické vedení na podzim 1989. Když Egon Krenz nastupoval na post předsedy strany po Erichu Honeckerovi, který tajil hloubku problému před většinou svých kolegů a v jistém smyslu i sám před sebou, požádal o pravdivou zprávu o ekonomickém stavu země. Na konci října mu bylo řečeno, že NDR je *maximálně závislá na úvěrech z kapitalistických zemí*. Ale stát není banka, natož pyramidová hra. Státy mohou dlouhodobě přežívat i s vysokým dluhovým břemenem. Jen tak jednoduše „nebankrotují“.

A východní Německo bylo zvláštním typem státu: byla to sovětská okupační zóna, ze které se stal satelit Sovětského svazu. Dokud tato jaderná supervelmoc byla ochotná nést břímě satelitních států, NDR mohla dále existovat.¹⁸ Ale Michail Gorbačov a jeho poradci věřili, že nejlepší způsob, jak modernizovat Sovětský svaz, spočívá v rozsáhlé hospodářské spolupráci s druhým Německem – SRN – a se západními partnery. Gorbačov vycítil, že nestojí za to ohrozit tento plán tím, že bude podporovat represe v NDR. Kdyby se on nebo jiný sovětský vůdce rozhodl jinak, NDR mohla jistě existovat po mnoho dalších let jako ubohý, zadlužený stát zmítaný krizí v přední linii ubohého a krizí zmítaného impéria a nebyl by to první takový případ v dějinách.

„Strhněte tu zed!“, vyzval americký prezident Ronald Reagan při projevu před Braniborskou bránou v Berlíně. Vpravo západoněmecký kancléř Helmut Kohl, vlevo předseda Spolkového sněmu Philipp Jenninger, 12. června 1987. Foto: ČTK/PICTURE ALLIANCE, Dieter Klar

17 Např. KOPSTEIN, Jeffrey: *The Politics of Economic Decline in East Germany*. University of North Carolina Press, Chapel Hill 1997; STEINER, André: *Von Plan zu Plan. Eine Wirtschaftsgeschichte der DDR*. Deutsche Verlags-Anstalt, München 2004.

18 Což by bylo obtížné, pokud by většina východoněmeckého obyvatelstva utekla na Západ přes Maďarsko. Ovšem tato hypotéza předpokládá, že by Moskva instruovala ostatní satelitní státy, včetně Maďarska, aby neotevíraly železnou oponu pro občany NDR, jak tomu bylo po desítky let předtím.

Metafora runu na banku, ke které se Kotkin často vrací, odhaluje další chyby v jeho tezi. Při něm masa lidí jednajících pod vlivem paniky naprosto nekoordinovaně vtrhne do banky, aby si vybrala své úspory. Na ničem jiném jim nezáleží. Nejsou organizovaní. Neformulují žádnou představu lepší banky, nebo snad dokonce lepšího bankovního systému v alternativním politickém zřízení. A to se Kotkin evidentně snaží dokázat. S výjimkou Polska chápe davy v ulicích v roce 1989 pouze jako *společenskou mobilizaci bez příslušné společenské organizace*. A tak s odkazem na rychlý vývoj „sametové revoluce“ v Československu od masových demonstrací k celonárodní generální stávce píše: *Nic z toho nebylo podníceno ani vedeno disidenty nebo Občanským fórem, které navíc bylo nedlouho po roce 1989 zrušeno.*¹⁹ Čili generální stávka se zřejmě svolala sama. Když 300 tisíc lidí na Václavském náměstí sborově křičelo „Havel na Hrad!“, neznamenalo to, že by s tím Havlův životní osud, jeho osobnost či jeho naprosto očividná vůdčí role měly cokoliv společného. Protože tady se odehrála jen další „imploze“ komunistického establishmentu. Pro každého, kdo tam tehdy byl anebo jen četl pečlivé rozbory českých a západních historiků, kteří detailně studovali sametovou revoluci, je toto tvrzení neobhájitelné podobně jako to o pyramidové hře. To je revizionismus na druhou.

Důležitou součástí takovýchto momentů všeobecné mobilizace a občanské neposlušnosti je, že za jistých předem daných podmínek (včetně existence malých skupin opozice nebo izolovaných politických vězňů, jako byli Havel nebo Aun Schan Su Ťij) mohou překvapivě rychle vzniknout určité formy společenské organizace, jako například Občanské fórum, kte-

Dva z těch, kteří napomohli pádu komunismu ve východní Evropě – papež Jan Pavel II. při rozhovoru s prezidentem Ronaldem Reaganem během návštěvy USA v září 1987

Foto: ČTK/AP, Scott Stewart

ré jsou improvizované, často chaotické, ale jsou to přeci jen organizace. To je jev, který by historici zabývající se rokem 1989 měli studovat do větší hloubky, a nikoliv ho popírat. Tvrdit, že masové a opoziční síly se nijak nepodílely na událostech ve střední a východní Evropě, je stejně absurdní jako tvrdit, že to byl jen „lid“, kdo svrhl komunistický režim a jadernou velmoc. Stejně jako u všech dějinných procesů je nutné chápat sílu a strukturu v jejich komplexní souhře.

Pravda je taková, že podstata roku 1989 nespočívá jen v mnohonásobné interakci jedné společnosti a jedné státostrany, ale v interakcích mnoha společností a mnoha států připomínajících série vzájemně propojených šachových partií. Ačkoliv Francouzská revoluce roku 1789 měla vždy

zahraniční dimenze a odezvy a revoluční války z ní učinily mezinárodní událost, započala jako domácí událost v jedné velké zemi. Evropská revoluce roku 1989 byla od počátku mezinárodní událostí – a když říkám mezinárodní, mám na mysli nejen diplomatické vztahy mezi státy, ale také přeshraniční interakce států a společností. Příčinné vztahy tak zahrnují vliv jednotlivých států na jejich společnost, společnosti na stát, států na jiné státy, společností na jiné společnosti, států na jiné společnosti (například Gorbačovův přímý vliv na obyvatele střední a východní Evropy) a společností na jiné státy (například efekt přelití masových protestů ve střední a východní Evropě na Sovětský svaz). Tyto navzájem provázané pojmy státu a společnosti je nutné rozebrat na skupiny, frakce a jednotlivce, včetně výjimečných aktérů, jakým byl například papež Jan Pavel II.

Konec komunismu v Evropě přinesl to nejparadoxnější naplnění komunistického snu. V Polsku se v letech 1980–1981 odehrála dělnická revoluce, která ale byla namířená proti takzvanému státu dělníků. Komunisté snili o tom, že proletářský internacionalismus bude šířit revoluci z jedné země do druhé. A v letech 1989–1991 se revoluce konečně rozšířila z jedné země do druhé, ale výsledkem byl pád komunismu. A přesto je to stejnou měrou příběh o nezamýšlených konsekvencích jako příběh o úmyslných činech – a to nemluvím o dějinné nutnosti.

Události roku 1989 tak mohou být pochopeny pouze na základě pečlivé a detailní chronologické rekonstrukce zamýšlených a nezamýšlených následků, v mnoha směrech a na mnoha scénách, den za dnem a někdy – tak jako u berlínských událostí navečer

19 Kotkin v poznámce uvádí, že tuto „cennou metaforu runu na banku“ vytvořil pro Sovětský svaz Steven L. Solnick: *Stealing the State. Control and Collapse in Soviet Institutions*. Harvard University Press, Cambridge 1999. Ale Solnick ji využívá při popisu chování úředníků, kteří okrádali stát. *Na rozdíl od runu na banku*, píše Solnick, *nečestní úředníci nebyli vkladatelé, kteří žádali zpět svůj právoplatně nabytý majetek, ale zaměstnanci státu, kteří si přivlastňovali majetek státu*. Ačkoliv se prvky této „nomenklaturní privatizace“ objevily během transformace ve střední a východní Evropě, takové chování nevysvětluje události ve východním Německu nebo v Československu na podzim roku 1989. Tato metafora leccos ozřejmuje v Solnickově analýze Sovětského svazu, ale v případě střední a východní Evropy je zavádějící.

9. listopadu – minutu za minutou. Přesné i nepřesné informování o událostech, v první řadě v televizním vysílání, je taktéž podstatnou součástí řetězce příčin. Když důvěryhodný, přátelský hlasatel ve 22.30 ohlásil v západoněmecké televizi, že brány Zdi jsou doširoka otevřené, otevřené ještě nebyly, ale tato zpráva je pomohla otevřít, protože se tím zvýšilo množství Východoberlíňanů (kteří se dívali na západoněmeckou televizi a věřili jí), kteří doufali, že přejdou na Západ, i Západoberlíňanů, kteří je přišli přivítat na druhé straně Zdi.²⁰ Nepravdivá zpráva na Rádiu Svobodná Evropa o tom, že student Martin Šmíd byl zabit při potlačování studentských demonstrací 17. listopadu 1989, pomohla rozmnožit protestující davy v prvních dnech sametové revoluce v Československu. (Dle mého názoru nejlepší a rozhodně nejzábavnější záznam událostí od Györgyho Dalose popisuje, jak tento student přišel domů a jeho poněkud rozrušený otec mu oznámil, že má být prý mrtvý.)

Vzorovým příkladem tolik potřebné citlivé mezinárodní analýzy je práce profesora Harvardské univerzity Marka Kramera zabývající se sovětsko-východoevropskými vztahy, která se zatím dočkala vydání pouze ve formě série vědeckých textů, článků v recenzovaných časopisech a kapitol v knihách.²¹ V ní se Kramer opírá o důkladné výzkumy v sovětských a východoevropských archivech a o množství publikovaných zdrojů a detailně ukazuje spletitost interakcí mezi centrem impéria a periferií.

V paláci Rady ministrů PLR ve Varšavě začaly 6. února 1989 rozhovory u kulatého stolu – počátek návratu demokracie do Polska
Foto: ČTK

Dochází k závěru, že to, co nazývá „přeléváním“, se odehrávalo v letech 1986–1988 zejména směrem ze Sovětského svazu do východní Evropy, v roce 1989 oběma směry a v letech 1990–1991 pak převážně z východní Evropy zpět do Sovětského svazu, kdy pobaltské státy, Ukrajina a nakonec i Rusko sebraly odvahu následovat příkladu střední a východní Evropy a bojovat za svou svobodu. Pokud významná vydavatelství akademické literatury ještě nezačala přesvědčovat Kramera, aby své práce vydal knižně, měla by tak okamžitě učinit.

Přes svůj nesporný význam je interakce mezi Sovětským svazem a východní Evropou jen jednou částí širšího mezinárodního dění.

V průběhu první poloviny roku 1989 nová americká administrativa prezidenta George H. W. Bushe reagovala velice rezervovaně na Michaila Gorbačova a na změny, které byly protlačovány reformními komunisty a disidenty v Polsku a Maďarsku. Sovětské a východoevropské archivy potvrdily, že hodnocení Washingtonu bylo skutečně vysoce skeptické. (V jednom z vynikajících vědeckých esejů vydaných ve sborníku editovaném Jeffreyem Engelem cituje Melvyn P. Leffler tehdejšího ministra obrany Dicka Cheneyho, který se domníval, že Gorbačovova politika je zřejmě jen dočasnou odchylkou v chování našeho úhlavního nepřítel.²²) Bush také nepřikládal velkou váhu vousatým disiden-

20 Detailní záznam je k dispozici v HERTLE, Hans-Hermann: *Der Fall der Mauer. Die unbeabsichtigte Selbstauflösung des SED-Staates*. Druhé vydání. Westdeutscher Verlag, Opladen/Wiesbaden 1999. Televizní dokument od stejného autora *When the Wall Came Tumbling Down. 50 Hours That Changed the World (Když padala Zeď. 50 hodin, které změnily svět*, anglická verze Icestorm International, 1999) stojí za zhlédnutí.

21 Nejdůležitější sérií článků je *The Collapse of East European Communism and the Repercussions within the Soviet Union* (Pád komunismu ve východní Evropě a jeho následky pro Sovětský svaz), které vyšly ve třech částech v *Journal of Cold War History*, Vol. 5, No. 4 (podzim 2003), Vol. 6, No. 4 (podzim 2004) a Vol. 7, No. 1 (zima 2007). Za pozornost stojí také jeho výzkumná zpráva, která vyšla v rámci Projektu mezinárodních dějin studené války (Cold War International History Project), a dále kapitola *The Dialectics of Empire. Soviet Leaders and the Challenge of Civil Resistance in East-Central Europe, 1968–1991*, kterou napsal pro sborník ROBERTS, Adam – ASH, Timothy Garton (eds.): *Civil Resistance and Power Politics. The Experience of Non-violent Action from Gandhi to the Present*. Oxford University Press, Oxford 2009.

22 LEFFLER, Melvyn P.: *Dreams of Freedom. Temptations of Power*. In: ENGEL, Jeffrey (ed.): *The Fall of the Berlin Wall. The Revolutionary Legacy of 1989*.

tům, kteří upomínali svým zjevem na 60. léta na univerzitě v Berkeley. Victor Sebestyen ve své knize plně ostrých momentek a řízného vyprávění cituje ověřený záznam setkání prezidenta Bushe s předním maďarským disidentem Jánosem Kisem v Budapešti v červenci 1989. G. Bush následně řekl svým poradcům: *Tohle opravdu nejsou ti správní chlapíci, kteří by to tu měli řídit. O hodně lepší je držet se nažehlených reformních komunistů.*

Ale ačkoliv opatrný přístup Washingtonu částečně vyplýval z chybného hodnocení situace, byl to vlastně ten nejlepší možný postoj, jaký mohla americká vláda zaujmout. V tomto případě, na rozdíl od roku 1956, nemohl nikdo v Moskvě věrohodně tvrdit, že Spojené státy příkládají pod východoevropským kotlem. Bush naopak osobně přesvědčoval generála Wojciecha Jaruzelského, aby kandidoval na polského prezidenta jako garant stability, a přímo obsesivně se snažil nepřekážet Gorbačovovi. Sarotteová naznačuje, že zdrženlivost Američanů také umožnila Sovětskému svazu ustoupit do pozadí a nechat dění ve střední a východní Evropě volný průběh. S trochou nadsázky můžeme říct, že Washington konal správně, protože jednal špatně.

Abychom učinili spravedlnosti zadosť: v posledních měsících roku 1989, zvláště po pádu Zdi, a během roku 1990 se tato počáteční extrémní opatrnost měnila v kombinaci vědomé zdrženlivosti (*Netančete na Zdi!*, bylo slyšet na chodbách Bílého domu a amerického ministerstva zahraničí) a obdivuhodné státotvornosti při podpoře Helmuta Khola v jeho snaze sjednotit Německo podle podmínek Západu. Ale v průběhu rozhodujících devíti měsíců, od počátku polských jednání u kulatého stolu v únoru po

pád Zdi v listopadu, spočíval největší přínos Spojených států v tom, co neučinily.

Ještě ve větší míře to platilo pro druhou supervelmoc. Kramer tvrdí, že Gorbačov několikrát tiše postrčil východoevropské komunisty k odvažnějším změnám. Ale jeho největší přínos spočíval v tom, že přijímal změny, které se děly na periferii vnějšího impéria Sovětského svazu, místo aby se je pokoušel zpomalit anebo zvrátit.

Když se ho Helmut Khol zeptal, co si myslí o rozhodnutí Maďarů otevřít železnou oponu do Rakouska, odpověděl: *Maďari jsou dobrý národ.*²³ Jiný výmluvný příklad pochází z Polska ze srpna 1989, kdy se poradce Solidarity Tadeusz Mazowiecki pokoušel sestavit vládu vedenou a formovanou nekomunisty. Poslední vůdce polské komunistické strany Mieczysław Rakowski si do svého deníku zaznamenal telefonní konverzaci s Gorbačovem: *Když jsem řekl, že situace se nedá vyřešit vyhlášením výjimečného stavu, G.[orbačov] řekl, že nové stanné právo (stan wojenny, polský termín pro stanné právo vyhlášené generálem Jaruzelským v prosinci 1981 – pozn. aut.) nepřipadá v úvahu, a ať je to jakkoliv úmorné, musíme se z této situace dostat, aniž bychom se uchýlili k takovýmto prostředkům.*²⁴ A druhý den po neplánovaném, spontánním masovém prolomení Berlínské zdi obdržel poslední vůdce východoněmecké komunistické strany Egon Krenz zprávu od Gorbačova, kterou mu doručil sovětský velvyslanec ve Východním Berlíně. Krenz vzpomíná, že mu sovětský vůdce pogrataloval k „odvažnému kroku“. Stal se, jak znamenal německý spisovatel Hans Magnus Enzensberger, příkladem nového typu hrdiny: hrdiny ústupu.

Nicméně Gorbačovův uvolněný přístup byl způsoben mnohem hlubším nepochopením, než tomu bylo u Bushe. Chybně se domníval, že změny se zastaví na hranicích Sovětského svazu, který chápal jako stát, a nikoliv jako vnitřní říši. Místo toho, jak dokazuje Kramer, revoluční změny ve střední a východní Evropě měly přímý vliv na rozpad Sovětského svazu. Robert Conquest, historik zabývající se sovětským Velkým terorem a hladomorem na Ukrajině, se o mnoho let později zeptal Gorbačova, zda by jednal stejně, kdyby věděl, jak to dopadne. Gorbačov odpověděl: *Pravděpodobně ne.*²⁵

Je nejspíše podstatou supervelmocí věřit, že tvoří dějiny. Velké události se odehrávají díky velmocem. A přesto během těch devíti měsíců, z nichž se zrodil nový svět, od února do listopadu 1989, se Spojené státy a Sovětský svaz povětšinou chovaly jako pasivní porodní báby. Tvořily dějiny tím, co nečinily. A obě obří země stály stranou také proto, že podcenily význam toho, co dělali malí lidé v malých zemích.

Čína také hraje významnou úlohu. K masakru na náměstí Nebeského klidu došlo v ten samý den, kdy se v Polsku uskutečnily průlomové částečně svobodné volby, tedy 4. června 1989. Nikdy nezapomenu, jak jsem v televizi v provizorní redakci polského opozičního deníku *Gazeta Wyborcza*, uprostřed nadšení z polských voleb, viděl první záběry mrtvých a raněných čínských demonstrantů odnášených z náměstí Nebeského klidu. „Tchien-an-men“ se odehrál i v Evropě v tom smyslu, že opozice i reformní komunističtí vůdci viděli, co by se mohlo stát, kdyby došlo k násilné konfrontaci, a zdvojnásobili své úsilí zabránit jí.

23 Hoover Institution Archives, Sběrka Gorbačovovy nadace, Adamišin, k. 1, s. 26. Za tento odkaz vděčím zatím nevydanému textu mého stanfordského kolegy Normana Naimarka *The Superpowers and 1989 in Eastern Europe (Supervelmocí a rok 1989 ve východní Evropě)* a taktéž našim rozhovorům, které obohatily mou analýzu role supervelmocí.

24 Tamtéž, Rakowského deník, 22. srpna 1989 (Rakowského dokumenty nejsou ještě plně uspořádané a přístupné veřejnosti), s laskavou konzultací kurátora východoevropské sbírky Macieje Siekierského. Původní překlad z polštiny pořídil autor.

25 Osobní rozhovor autora s Robertem Conquestem.

Jinými slovy, to že se „Tchien-an-men“ odehrál v Číně, je jedním z důvodů, proč k němu nedošlo v Evropě.²⁶ Nicméně v té době již vliv událostí nabral jiný směr: ze Sovětského svazu a východní Evropy do Číny. Jak prokázal David Shambaugh a další autoři, čínská komunistická strana systematicky studovala pád komunistických režimů v Evropě, aby zabránila podobným událostem v Číně.²⁷ Dnešní Čína je výsledkem tohoto studijního procesu.

Rok 1989 byl jedním z nejlepších roků v evropských dějinách. Ano, je skutečně těžké vybavit si lepší rok. Byl to také rok, kdy svět hleděl na Evropu – v prvé řadě na střední Evropu a v jedné chvíli na Berlín. Světové dějiny – v kvazi-hegelíánském smyslu – se tvořily v srdci starého kontinentu, jen kousek od Hegelovy staré univerzity, která dnes nese jméno Humboldtova univerzita. O dvacet let později jsem v pokušení vyslovit spekulaci (zatímco se svou prací pokouším spolu s dalšími Evropany dokázat její nepravdivost), že to také byla poslední příležitost – minimálně na velmi dlouhou dobu – aby se světové dějiny tvořily v Evropě. Dnes se tvoří jinde. Na Humboldtově univerzitě najdete Café Weltgeist (Kavárna Světový duch), ale sám světový duch už vyvanul. O dlouhé, hvězdné roli Evropy na světové scéně si mohou budoucí generace říct: nic jí tak neslušelo jako odchod z ní.

V každém případě se dlouhodobé následky roku 1989 začínají objevovat až dnes. I ty náleží do syntetických globálních dějin roku 1989, které částečně i z tohoto důvodu nemohly být napsány dříve. Ale po dvou desetiletích přišel konečně čas pro mladého brilantního historika, který ovládá několik jazyků, je schopen se vcítit do

Poškozené vojenské automobily a zničená kola na náměstí Nebeského klidu v Pekingu po srážce armády s demonstranty, 4. června 1989
Foto: ČTK

těch, kteří drží moc, i do takzvané běžných lidí, talentovaného spisovatele s jistým místem na univerzitě, ale s mnoha pedagogickými povinnostmi, s prostředky umožňujícími rozsáhlý výzkum na několika kontinentech, který pracuje jako stachanovec, ale

žije jako mnich, aby zahájil práci na tomto nezbytném a zároveň nemožném vrcholném díle: jakémisi wagneriánském Gesamtkunstwerku moderních dějin. S trochou štěstí by mohlo být dílo hotovo ke třicátému výročí v roce 2019.²⁸

26 K nemalému krveprolití došlo v Rumunsku, ale na rozdíl od náměstí Nebeského klidu nikoliv s tím následkem, že se u moci udržela komunistická strana a její vedení.

27 Viz SHAMBAUGH, David: *China's Communist Party. Atrophy and Adaptation*. Woodrow Wilson Center Press – University of California Press, Washington – Berkeley 2008.

28 Tento text byl přeložen a otištěn s laskavým svolením autora. Původně vyšel jako: ASH, Timothy Garton: 1989! *The New York Review of Books*, Vol. 56, No. 17, November 5, 2009. Jeho pokračování zabývající se dějinami po roce 1989 pak jako: ASH, Timothy Garton: Velvet Revolution: The Prospects. *The New York Review of Books*, Vol. 56, No. 19, December 3, 2009.